

در آمدی بر شناخت باغهای تاریخی بیرجند

احسان رنجبر

دانشجوی کارشناسی ارشد طراحی شهری دانشگاه تربیت مدرس E_ranjbar@modares.ac.ir

محمد رضا مهربانی گلزار

دانشجوی کارشناسی ارشد معماری منظر دانشگاه تهران Mehrabani@landscape.ir

مهدی فاطمی

دانشجوی کارشناسی ارشد معماری منظر دانشگاه تربیت مدرس Mehdifatemi@modares.ac.ir

چکیده

باغ ایرانی در یک گستره جغرافیایی از هند تا تبریز و از سمرقند و بخارا تا شیراز و مرزهایی فراتر از این محدوده، متناسب با شرایط اقلیمی و دوره تاریخی خاص خود در فرمها و شکل‌های گوناگون تجلی پیدا کرده است.

یکی از نقاط شکل‌گیری شیوه خاصی از مفاهیم باغ ایرانی، شهر بیرجند در استان خراسان جنوبی است. بیرجند به عنوان شهری که رونق و شکوفایی خود را در دوره صفویه به دست آورده، دارای مجموعه‌ای از باغهای تاریخی متعلق به اواخر دوره زندیه، دوره قاجار و پهلوی اول است.

بررسی ویژگیها و شاخصه‌های باغهای بیرجند در مقایسه با دیگر باغهای ایران نشان از شیوه متفاوتی در طراحی دارد.

شاخصه‌های ۸ باغ تاریخی اکبریه، شوکت آباد، رحیم آباد، بهلگرد، مود، امیر آباد، معصومیه و طوغان نشان می‌دهد که ترکیب خصوصیات همچون عدم حضور محور آب، اتصال به بافت روستایی، محور اصلی درخت کاج، شاه نشین میان استخر، شکل‌گیری حوض خانه، باغ قلعه ای بودن و محور قوی ممتد، شیوه باغسازی بیرجند را از دیگر نقاط ایران متمایز می‌کند.

این نوشتار با تکیه بر دوره‌های تاریخی، اقلیم و معماری بیرجند، به دلیل کمبود اطلاعات کافی در مورد باغسازی بیرجند، ابتدا به معرفی ویژگی‌های معماری این باغها پرداخته و سپس در یک تحلیل قیاسی زمینه‌های لازم جهت شناخت شیوه خاص باغسازی بیرجند را فراهم می‌آورد.

کلید واژه

بیرجند، باغ ایرانی، کاج، باغ _ قلعه

حکومت و تفرج حاکمان در یک اقلیم گرم و خشک را فراهم آورده که در دوره قاجاریه این زمینه‌ها در شکل باغهای تاریخی موجود در بیرجند متبلور می‌شود.

مطالعه باغهای تاریخی بیرجند نشان از شاخصه‌های مشترکی در طراحی داشته که در مقایسه تطبیقی آن با دیگر باغهای ایرانی، به گونه ای از دیگر نقاط ایران متمایز می‌شود. این نوشتار در پی آن است تا ضمن نگاه به موقعیت جغرافیایی- اقلیمی، دوره‌های تاریخی و شکل‌گیری معماری بیرجند با مطالعه و بررسی ۸ باغ تاریخی این منطقه^۲ و همچنین تجزیه و تحلیل شاخصه‌های مشترک این باغها در مقایسه با دیگر نقاط ایران زمینه‌های لازم جهت معرفی و انجام پژوهش‌های بعدی در شناخت دقیق تر این باغها را فراهم آورد.

موقعیت جغرافیایی - اقلیمی

"شهر بیرجند در میان دره گسترده‌ای در جنوب خراسان بر فراز شیب و دامنه‌های یک رشته تپه‌ها، ماهورها و پشته‌های خاکی به هم پیوسته واقع است که در شمال و شمال شرقی آن رشته کوه مومن آباد و در جنوب رشته کوه باقران یا باقران به گونه ای تقریباً موازی کشیده شده است. (رضایی، ۱۳۸۱:۳۱)

"بیرجند در خشک‌ترین تقسیم‌بندی اقلیمی خراسان قرار دارد. علت این امر را می‌توان در دوری از مسیر بادهای باران آور، عدم وجود ارتفاعات مهم در تعدیل آب و هوا و مجاورت با دشت لوت خلاصه کرد. به طور کلی بیرجند به تبعیت از وضعیت پستیها و بلندیها دو نوع اقلیم دارد: اقلیم بیابانی گرم و خشک که بخش عمده

مقدمه

باغسازی یکی از هنرهای شاخص و ممتد ایرانیان از دوران قبل از اسلام بوده است، به گونه ای که شیوه‌های خاص معماران و هنرمندان ایرانی در طراحی، باغهای این سرزمین را به عنوان یکی از سبکهای طراحی در میان باغهای دیگر نقاط دنیا مطرح کرده است.

بررسی تاریخی باغهای ایران در نقاط مختلف این سرزمین حکایت از آن دارد که با وجود مفاهیم مشترک در طراحی باغها، شکل‌گیری کالبدی این مفاهیم با توجه به شرایط خاص هر دوره تاریخی و همچنین بستر طراحی باغ، دارای شاخصه‌هایی متفاوت از یکدیگر بوده است.

گونه‌ای از صورت یافتن باغهای ایرانی را در جنوب استان خراسان در شهر بیرجند می‌توان مشاهده کرد.

موقعیت جغرافیایی و اقلیمی بیرجند و فاصله نسبتاً زیاد با شهرهای بزرگ اطراف سبب شده که پژوهش‌های کافی در زمینه معماری و باغ‌سازی در بیرجند صورت نگرفته و شاخصه‌های ویژه این باغها تا کنون مورد نقد و بررسی قرار نگیرد.

بیرجند به عنوان شهری که در کویری‌ترین منطقه خراسان قرار گرفته، رونق خود را در دوره صفویه به دست آورده و در دوره قاجاریه به اوج شکوفایی خود می‌رسد. مطرح شدن بیرجند به عنوان امیر نشین ولایت قاینات^۱ از دوره صفویه و رشد آن در دوره‌های بعد زمینه‌های اولیه لازم جهت شکل‌گیری باغهایی به عنوان محل

مهمترین سند تاریخی دوران قبل از اسلام در بیرجند یک نگاره سنگی به نام کال چنگال یا کال چنگال است که عمده منابع آن را به دوران اشکانی نسبت می دهند.^۷ در دوران پس از اسلام مهمترین وقایع تاریخی در بیرجند مربوط به دوره اسماعیلیان و تبدیل شدن قُهستان به عنوان یکی از پایگاههای اصلی اسماعیلیان بوده است.^۸ گسترش اسماعیلیه در این منطقه و شکل‌گیری قلاع آن را باید یکی از مهمترین عوامل توجه به بیرجند در تاریخ دانست. (احمدیان، ۱۳۷۴:۷۲)

به طور کلی تا دوران صفویه منطقه قُهستان همواره در موجی از نزاع و درگیری به سر می‌برده است. در این دوره به دلیل امنیت برقرار شده و همچنین موقعیت بیرجند بر سر راههای بازرگانی هند و هرات، بیرجند که تا این زمان قصبه‌ای بیش نبوده، رونق و شکوفایی خود را آغاز می‌کند. در این دوره بیرجند مرکز حاکم نشین قائنات می‌شود. (بهنیا، ۱۳۶:۱۳۸۱) و جایگزین شهر پرسابقه قائن می‌شود. (وفایی فرد، ۱۳۸۴:۸۲)

یکی از مهمترین وقایع این دوره که آینده شهری بیرجند و شکل‌گیری بناها و باغهای تاریخی آن را رقم می‌زند قدرت یافتن خاندان خزیمه^۹ و تامین امنیت هرچه بیشتر توسط آنهاست.

"امیر اسماعیل خان فرد اول این خاندان به دستور نادر شاه افشار در سال ۱۱۴۴ هـ ق. حاکم قائنات شد. (بهنیا، ۱۳۸:۱۳۸۱) اوج شکوفایی و رونق بیرجند به دنبال حکومت خاندان خزیمه در دوره قاجاریه سبب ایجاد بناهای معماری مذهبی و حکومتی، باغها و

شهرستان و به خصوص حواشی را در بر گرفته است و اقلیم نیمه بیابانی ملایم که در ارتفاعات مومن آباد و باقران مشاهده می‌شود." (احمدیان، ۱۳۷۴:۳۰)

شکل‌گیری تاریخی بیرجند

مهمترین اشارات تاریخی به بیرجند در متون کهن مربوط به سرزمین "قُهستان" است که بیرجند بخشی از آن محسوب می‌شود. "تاریخ جغرافیایی ولایت قُهستان حکایت از آن دارد که از قدیمترین زمانها - که تاریخ آن را به درستی نمی‌توان تعیین نمود - تا اواخر دوره زندیه در جنوب خراسان ایالتی به این نام وجود داشته است." (بهنیا، ۱۲۷:۱۳۸۱)

"قُهستان را که اکثراً معرب کوهستان^۳ دانسته‌اند ناحیه وسیعی شامل گناباد، فردوس، طبس، قاین، بیرجند و نهبندان را در برمی‌گیرد." (احمدیان، ۱۳۷۴:۶۲) قدمت تاریخی این منطقه به گونه‌ای است که در بعضی متون آن را به پادشاهان پیشدادی نسبت می‌دهند. "در احیاء الملوک آمده است که اسفزار^۴ و قُهستان توسط سام پسر نریمان ساخته شده است. قُهستان زمانی بخشی از قلمرو فریدون پادشاه پیشدادی بوده است." (وفایی فرد، ۱۳۸۴:۶۶) وجود روستاهایی در شهرستان بیرجند نظیر سلم آباد^۵، فریدون و گیو^۶ را می‌توان گواه بر این مطلب دانست. "شرح تاریخ قُهستان و وجه تسمیه بیرجند در عمده متون تاریخی نظیر معجم البلدان یا قوت حموی، نزهه القلوب حمداله مستوفی، روضات الجنات معین الدین اسفزاری و... آمده است." (رضایی، ۱۳۸۱، به نقل از آیتی ۱۳۷۱)

دیوار مسطح به سطوح کوچکتر با تغییر نقش و جنس مصالح، رعایت تقارن و ریتم در نمای دیوار که ورودی اصلی ساختمان در محور آن مستقر شده است و تأکید بر محور تقارن با احداث یک پله دو طرفه در مقابل ورودی، ایجاد تارمی در مقابل اتاقهای اصلی، استقرار حوضها با طرحهای متنوع در مرکز فیزیکی حیاط و احداث باغچه‌هایی در اطراف آن و ایجاد تفاوت و تنوع در مصالح کف سازی از شاخصه‌های کلی معماری مسکونی بافت کهن بیرجند به شمار می‌آید.^{۱۱} (بزرگ نیا، ۱۳۸۲:۷۳) این شاخصه‌ها به عنوان ویژگیهای اصیل معماری بیرجند به طور بارز در نمای عمارت‌های باغهای بیرجند نیز مشاهده می‌شود. تأثیرپذیری نمای عمارت‌های باغهای بیرجند از نماهای خانه‌های مسکونی به گونه‌ای است که نمونه‌ای از ترکیب ستون آجری، قوس کمانی ساده و ایوان که خاص خانه‌های بیرجند بوده و در خانه فرهنگ، خانه پردلی و خانه شمشیری دیده می‌شود، در نمای عمارت‌های باغهای بیرجند و همچنین مدرسه شوکتیه به عنوان یک بنای شاخص شهر در سال ۱۳۲۶ ه.ق. منعکس می‌شود. این ترکیب را در مدرسه معصومیه که یکی از بناهای قدیمی بیرجند که آغاز ساخت آن متعلق به سال ۱۱۶۱ ه.ق. است، می‌توان مشاهده کرد.

باغهای تاریخی بیرجند

عمده باغهای تاریخی بیرجند در دوره قاجاریه در زمان محمد ابراهیم خان شوکت الملک (۱۳۲۳-۱۲۵۹ ه.ش.) و پدر وی امیر علم خان حشمت الملک^{۱۱} - حاکم بیرجند و نواحی اطراف آن در دوره ناصرالدین شاه - شکل

عماراتی شده که شاخصه‌های معماری بیرجند را غنی تر می‌کنند.

ویژگی‌های معماری بیرجند

بافت قدیمی بیرجند که هم اکنون در اثر تغییرات شهرسازی معاصر هویت سابق خود را از دست داده است، هسته اولیه شکل‌گیری شهر بیرجند بوده است.

"طبق مطالعات انجام شده ظاهراً قدیمی‌ترین بنای بیرجند مسجد جامع واقع در محله چهار درخت متعلق به قرن ششم هجری است." (وفایی فرد، ۱۳۸۴:۱۷۵) معماری بیرجند به تبع شرایط اقلیمی آن همانند دیگر مناطق گرم و خشک ایران یک معماری درونگرا بوده و بافت قدیمی شهر یک بافت ارگانیک با کوچه‌های تنگ، پر پیچ و خم و پر شیب است. پوشش سقف در عمده واحدهای مسکونی گنبد و طاق آهنگ است. زیباترین بناها و خانه‌ها متعلق به اواخر دوره زندیه و سراسر دوره قاجاریه است. سبک خانه‌های قاجاری که در نگاه استاد پیرنیا سبکی در حال شکوفایی است، در خانه‌های بافت تاریخی بیرجند قابل مشاهده است. در مقایسه با خانه‌های درونگرای دیگر مناطق گرم و خشک ایران نظیر یزد، کاشان و... خانه‌های بیرجند دارای حیاط کوچکتری هستند و عمده تزئینات در نمای بناهای مسکونی تزئینات آجری است. "مساحت واحدهای مسکونی بین ۲۰۰ تا ۶۰۰ متر تغییر می‌کند." (وفایی فرد، ۱۳۸۴:۲۳۷)

"توجه خاص به ورودی و سردر، تفاوت نقش یا مصالح در ازاره و دیگر قسمت‌های نما، تزئینات آجری در اطراف پنجره‌ها، تقسیم یک سطح یا

تصویر ۳: خانه پردلی، ماخذ: منبع شماره ۱۶

تصویر ۴: مدرسه معصومیه، ماخذ: منبع شماره ۱۶

گرفته است.^{۱۲} در این نوشتار ۸ باغ تاریخی اکبریه، شوکت آباد، رحیم آباد، بهلگرد، باغ قلعه مود، امیر آباد، معصومیه و باغ طوغان نوفرست مورد بررسی قرار می‌گیرند. از این ۸ باغ تنها ۲ باغ اکبریه و رحیم آباد در محدوده شهر فعلی بیرجند قرار دارند که این دو همچون باغهای دیگر قبل از گسترش شهر در روستاهای خارج از شهر قرار داشته‌اند.

در تحلیل ویژگیهای باغهای بیرجند سعی بر آن است که شاخصه‌های اساسی مورد بررسی قرار گرفته و به توصیف بیش از حد جزئیات پرداخته نشود و به نوعی جایگاه باغهای بیرجند در میان دیگر باغهای ایرانی تبیین گردد.

تصویر ۱: خانه شمشیری، ماخذ: منبع شماره ۱۶

باغ اکبریه

"باغ اکبریه که اکنون به عنوان دفتر میراث فرهنگی بیرجند مورد استفاده است، در ۳ کیلومتری جنوب شرقی بیرجند قدیم در روستای اکبریه قرار داشته است. اکبریه اکنون جزء شهر شده و گونه یک محله را به خود گرفته است." (رضایی، ۱۳۸۱:۷۱)

شکل‌گیری اولیه باغ را به اواخر دوره زندیه و اوایل دوره قاجار در زمان حشمت‌الملک نسبت می‌دهند و یکی از عمارات باغ را منتسب به آن دوره می‌دانند.^{۱۳}

تصویر ۲: خانه فرهنگ، ماخذ: منبع شماره ۱۶

که بیننده را به درون آن فرا می‌خواند.
 (منصوری، ۵۹:۱۳۸۴)

تصویر ۵: عمارت اصلی باغ اکبریه، ماخذ: نگارندگان

تصویر ۶: محور اصلی باغ اکبریه، ماخذ: نگارندگان

تصویر ۷: منظر هوایی باغ اکبریه، ماخذ: منبع شماره ۱۶

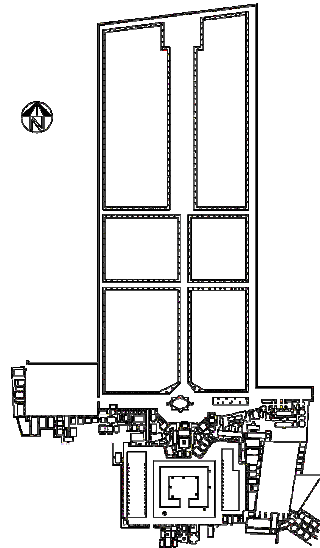
باغ اکبریه دارای عمارت بزرگی است که در جهت غربی- شرقی باغ گسترش یافته است، این گسترش عمارت باغ یکی از مهمترین ویژگی‌های باغ اکبریه بوده که آن را از فرم عمومی کوشک‌های باغ‌های دیگر مناطق ایران متمایز می‌سازد. کشیدگی عمارت باغ سبب شده که دو محور اساسی در این باغ شکل بگیرد:

۱. محور اصلی در جهت شمالی - جنوبی که محور تفرجی باغ است و ۲. محور عملکردی باغ که در اثر فرم و چگونگی استقرار عمارت شکل گرفته است. شاخصه اساسی محور اصلی باغ دو ردیف درخت کاج تناور در طرفین محور است. مهمترین نقطه مکث فضایی در مسیر محور اصلی در میانه مسیر با یک حوض - که اندازه کوچکتری نسبت به حوض اصلی جلوی عمارت داشته - صورت گرفته و مسیر شاخصی از آن منشعب نمی‌شود. این امر و همچنین تناسب ارتفاع کاج به عرض مسیر و همچنین طول مسیر، چشم اندازی بیکران که در انتهای آن سر در ورودی قرار دارد را جلوه گر می‌کند. قرار گرفتن باغ در محدوده خانه‌های مسکونی روستای اکبریه به گونه ای است که فضای شمالی باغ در امتداد محور اصلی کاملاً باز است و این گشودگی فضای دید بر بیکرانی چشم انداز که یکی از ویژگی‌های باغ ایرانی است می‌افزاید. "محور اصلی در باغ ایرانی جان و جوهر باغ است که ابدیت، شکوه، بیکرانگی و بی‌نهایت را می‌نمایاند. این محور بی‌آنکه در صدد نمایش منظره ای پرداخته شده از باغ باشد، با بهره گیری از همه امکاناتی که پرسپکتیوهای مجازی و ساخته در فضا فراهم می‌آورد، چشم اندازی بی‌انتهای به وجود می‌آورد

وجود دو پلکان قرینه در طرفین ورودی، قوس کمائی میان دو ستون آجری با آجر پیش بر و تقسیم نما به سه بخش اصلی ترکیبی است که منشاء آن را می توان از نمای خانه های قدیمی بیرجند دانست.^{۱۵} یک عنصر اساسی در باغ اکبریه که بعدها در باغها و بناهای دیگر بیرجند نیز ظهور می کند، وجود یک حیاط پشتی در جبهه جنوبی باغ و متصل به بافت روستایی اطراف است که دارای شاه نشینی مستطیل شکل در مرکز حیاط و میان استخر آب است. این شاه نشین از یک طرف به فضای حیاط متصل می شود. نمونه این شاه نشین را در مقیاس بزرگتر در باغ ایل گلی تبریز و باغ فرح آباد اصفهان می توان مشاهده کرد.^{۱۶} وجود یک حیاط الحاقی در قسمت شرقی از دیگر ویژگیهای این باغ است.

باغ شوکت آباد

"باغ و عمارت شوکت آباد با مساحت حدود هشت و نیم هکتار در ۶ کیلومتری جاده منتهی به زاهدان در شرق بیرجند قرار دارد." (وفائی فرد، ۱۳۸۴:۲۷۰) "محوطه و باغ شوکت آباد فقط به لحاظ وجود وجود قنات شوکت آباد، عمران و آبادانی خود را پیدا نمود." (میراث فرهنگی، ص ۶) این بنا در دوره قاجاریه به دست امیر اسماعیل خان شوکت الملک^{۱۷} ساخته شده است. بناهای احداث شده در این باغ به صورت متراکم در قسمت جنوبی و شرقی باغ شکل گرفته اند. همچون باغ اکبریه کشیدگی عمارت بنا در راستای شرقی - غربی یک محور عملکردی در باغ را شکل داده که ورودی بنا در جهت شرقی باغ در راستای این محور است. موازی با این

تصویر ۸: پلان باغ اکبریه، ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی بیرجند

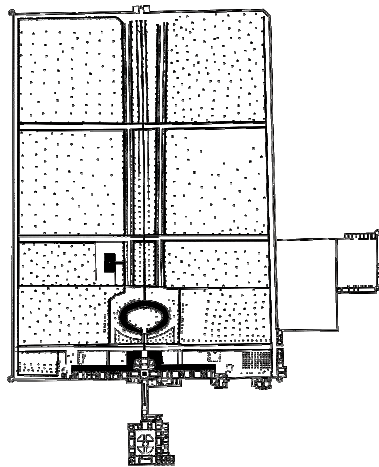
در باغ اکبریه جوی آب در وسط مسیر وجود نداشته و آثار جوی صرفاً جهت آبیاری درختان دیده می شود. امتداد درختان به خارج از حصار باغ می تواند مسیر تامین آب را نشان دهد. این باغ دارای دو ورودی اصلی است که یک ورودی در راستای محور عملکردی باغ قرار گرفته است و ورودی دیگر در راستای محور اصلی است. اگر در محور اصلی باغ دو ردیف درخت کاج در طرفین است محور عملکردی تنها دارای یک ردیف درخت کاج است. عمارت باغ در سه بخش شکل گرفته است^{۱۴} که ساختمان اصلی و تشریفاتی آن در راستای محور اصلی و در جبهه جنوبی باغ قرار گرفته است. نکته مهم در طراحی ساختمان عمارت عدم وجود فضای دید به باغ در طبقه همکف و ایجاد صفا و ایوان دید با ایجاد اختلاف سطح است. قسمت اصلی عمارت آجری بوده و در تقارن کامل ساخته شده است.

تصویر ۱۰: عمارت نارنجستان باغ شوکت آباد ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی

تصویر ۱۱: محور عملکردی باغ شوکت آباد ماخذ: نگارندگان

تصویر ۱۲: پلان باغ شوکت آباد ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی

محور، دو محور دیگر عمود بر محور اصلی باغ _ که جهت آن شمال شرقی _ جنوب غربی است _ وجود دارد. شاه نشین موجود در باغ اکبریه در اینجا با وسعت و گستردگی بیشتر در امتداد محور اصلی شکل می‌گیرد. فرم یکنواخت بنای عمارت که شامل فضاهای آینه خانه، حوض خانه با سقف گنبدی، حمام، مطبخ و... می‌باشد، در راستای محور اصلی دارای شکست و بیرون زدگی است و مهمترین فضای این قسمت حوضخانه گنبد دار با رسمی بندی و مقرنس کاری و قوسهای کلیل آذری است که نمونه کاملتر و مجلل تر آن را در باغ دولت آباد یزد، باغ هشت بهشت اصفهان می توان مشاهده کرد. فرم بنا کاملاً قرینه بوده و تقسیمات سه تایی بازشوها از ویژگیهای بارز آن است. حوض خانه با جوی آب کوچکی به شاه نشین وسط متصل شده و این جوی در سرتاسر محور اصلی امتداد پیدا می‌کند. شاه نشین وسط استخر در این باغ دارای فرم بیضی بوده و از شاه نشین باغ اکبریه بزرگتر است.

تصویر ۹: شاه نشین باغ شوکت آباد ماخذ: نگارندگان

الملک در سال ۱۳۱۵ ه.ق. ساخته شده است." (میراث فرهنگی و وفائی فرد، ۱۳۸۴:۲۷۲)
ورودی باغ در ضلع شرقی باغ قرار دارد با این تفاوت که نسبت به دیگر باغهای بیرجند در باغ رحیم آباد ورودی دارای یک فضای پیشخوان است. نمونه این پیشخوان را به صورت گسترده تر در باغ عفیف آباد شیراز و در جلوی بسیاری از مساجد بافتهای قدیم ایران می توان مشاهده کرد.

در باغ رحیم آباد همچون باغ اکبریه و شوکت آباد شکل گیری عمارت در جهت شرقی- غربی یک محور عملکردی را ایجاد کرده است. عمارت در ضلع شمالی باغ قرار گرفته و دارای تزئینات پرکار گچ بری و آئینه کاری است به گونه ای که مجموع تزئینات در عمارت این باغ از سایر باغهای بیرجند بیشتر است. نمای عمارت دارای تزئینات آجری است و ستونهای عمارت اصلی باغ اکبریه در اینجا به صورت نیم ستون ظاهر می شود. محور اصلی باغ در جهت شمالی- جنوبی دارای سه حوض در ابتدا، انتها و میانه است که حوض میانی با نحوه قرارگیری درختان به صورت نیم دایره و اختلاف سطح موجود یک فضای مکث عالی را ایجاد کرده است. محور اصلی باغ به صورت یک مسیر سه بخشی است که با یک ردیف درختان سرو در طرفین مسیر وسط و یک ردیف درخت انار در لبه مسیرهای کناری شکل گرفته است.

نکته جالب توجه گشودگی نمای عمارت اصلی به صورت فضای ایوان در راستای محور اصلی است. به طور کلی در باغ رحیم آباد دو محور فرعی در راستای محور اصلی و سه محور

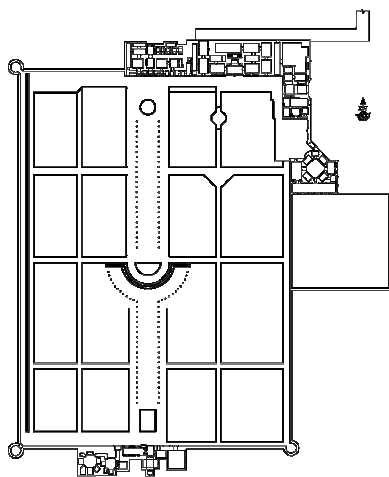
از ویژگیهای دیگر این باغ شکل گیری عمارت نارنجستان به صورت حیاط مرکزی در قسمت جنوبی باغ است که با دالانی به حوض خانه متصل می شود. فرم این بنا از فرم خانه های قدیمی بیرجند تبعیت می کند و ستونها و قوسهای گچی به کار رفته در نمای ایوان اصلی و همچنین نمای عمارت بیرون در راستای محور اصلی شباهت کامل به نمای خانه شمشیری دارد. یک حیاط الحاقی در قسمت شرقی و جنوبی باغ دیده می شود که ممکن است در دوره های بعدی شکل گرفته باشد.

درختان میوه موجود در محوطه باغ شامل انار، سیب، انگور، گلابی و درختان اصلی و تزئینی باغ کاج، سرو، چنار، تبریزی و سپیدار می باشند. حصار با ۴ برج در چهار گوشه، محوطه باغ را در بر گرفته که امتداد درختان کاج به خارج از حصار با مسافتی طولانی در امتداد محور عملکردی و در راستای شرقی- غربی می تواند جهت قنات و مسیر اصلی تامین آب باشد.

در باغ شوکت آباد همانند باغ اکبریه گشودگی فضا در جهت شمالی محور اصلی و دید به چشم انداز وسیع و بی انتهای کویر بر بیکرانگی چشم انداز محور اصلی می افزاید.

باغ رحیم آباد

باغ رحیم آباد در فاصله حدود ۴ کیلومتری جنوب بافت تاریخی بیرجند در روستای رحیم آباد شکل گرفته است. قرار گرفتن این مجموعه در محدوده بافت جدید شهری باعث گسترش روند تخریب بافت تاریخی روستا شده است.^{۱۸}
"باغ و عمارت رحیم آباد به عنوان دارالحکومه اسماعیل خان شوکت الملک پسر حشمت

تصویر ۱۵: پلان باغ رحیم آباد ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی

باغ بهلگرد

"مجموعه باغ و عمارت بهلگرد در ۲۰ کیلومتری شرق بیرجند در سمت جنوبی جاده زاهدان قرار داشته و مورد استفاده شوکت الملک و خاندان علم بوده است." (میراث فرهنگی بیرجند) مجموعه باغ بهلگرد یک مجموعه کامل شامل عمارت، اندرونی و بیرونی، مکان اسکان خدمه، حمام و ... و همچنین یک یخچال طبیعی در فاصله ۱۳۰ متری باغ می‌باشد. باغ بهلگرد در واقع قسمت بیرونی بنا است.

محور اصلی باغ یک محور شمالی - جنوبی است که با دو ردیف درخت کاج در طرفین محصور است. تناسب محور اصلی شبیه به تناسب محور باغ اکبری است. اولین محور فرعی عمود بر محور اصلی که تا حصارهای اطراف امتداد پیدا می‌کند دارای یک ردیف کاج در طرفین است. دومین نقطه مکث فضایی در محور اصلی، صفا جلوی عمارت است که نحوه خاص قرارگیری درختان - به صورت مثلث یا

- بدون احتساب محور عملکردی عمارت - به صورت عمود بر محور اصلی وجود دارد. از دیگر ویژگیهای باغ رحیم آباد می‌توان به داشتن فضای حوض خانه هشت ضلعی با پوشش گنبدی همانند باغ شوکت آباد، وجود حیاط الحاقی در قسمت شرقی و حصار و برجهای اطراف باغ اشاره کرد.

تصویر ۱۳: محور اصلی باغ رحیم آباد ماخذ: نگارندگان

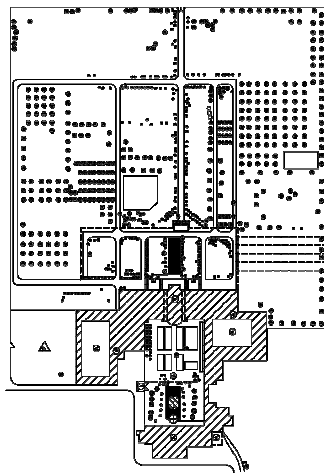
تصویر ۱۴: عمارت باغ رحیم آباد ماخذ: نگارندگان

تصویر ۱۷: شاه نشین باغ بهلگرد ماخذ: نگارندگان

تصویر ۱۸: نمای عمارت اندرونی باغ بهلگرد ماخذ: نگارندگان

تصویر ۱۹: پلان باغ بهلگرد ماخذ: آرشبو میراث فرهنگی

قطاعی از دایره _ یک پیش فضای ورودی را تعریف می کند.^{۱۹} همانند دیگر باغهای بیرجند گستردگی عمارت در جهت شرقی_غربی یک محور عملکردی عمود بر محور اصلی را ایجاد کرده با این تفاوت که محور اصلی تا جلوی عمارت امتداد پیدا نمی کند و صفه، حوض و مجموعه درختان یک انقطاع فضایی ایجاد می کند.

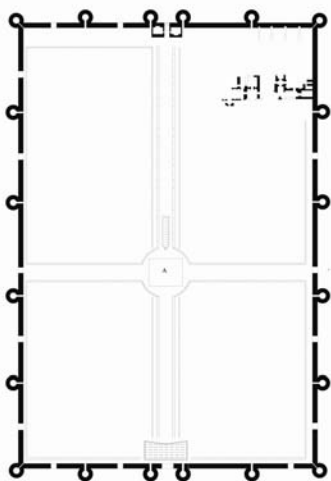
حیاط جنوبی که در واقع اندرونی باغ است دارای هشتی ورودی از سمت غرب است. نمای عمارت اصلی در این حیاط شبیه به نمای عمارت اصلی باغ اکبریه ولی با تقسیمات پنج تایی است که بر روی صفه ای قرار گرفته است.^{۲۰} وجود تخت گاه هشت ضلعی وسط استخر در مقیاس کوچکتر نسبت به باغ اکبریه، حصار و چهار برج اطراف آن و گشودگی فضای دید در جهت شمالی محور اصلی از دیگر ویژگیهای باغ بهلگرد می باشد.^{۲۱}

تصویر ۱۶: صفه جلو عمارت بهلگرد ماخذ : نگارندگان

تصویر ۲۱: محور اصلی باغ - قلعه مود ماخذ: نگارندگان

تصویر ۲۲: پلان باغ - قلعه مود ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی

باغ امیرآباد

“امیرآباد روستائی در ۶ کیلومتری غرب بیرجند در حاشیه جاده خوسف - بیرجند است. قسمت عمده این روستا و باغ امیرآباد را متعلق به امیر معصوم خان خزیمه^{۲۲} (حسام الدوله) می‌دانند.” (رضایی، ۱۳۸۱:۷۲) باغ امیرآباد دارای یک

باغ - قلعه مود

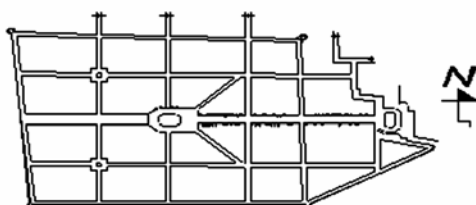
باغ - قلعه مود در فاصله ۳۰ کیلومتری بیرجند و در شهر مود واقع شده است. این بنا دارای یک حصار و ۲۰ برج مدور است که نقش دفاعی قلعه را نمایان می‌کند. شیوه ساخت عمارت این باغ، کوشکی است که در محل تقاطع دو محور اصلی قرار دارد. طرفین محورهای اصلی با درخت کاج پوشیده شده است. سبک معماری بنای عمارت مربوط به اوایل دوره پهلوی است و نمای عمارت در راستای محور اصلی دارای تقسیمات سه تایی است. در این باغ نیز محور اصلی شمالی - جنوبی است. ورودی اصلی در ضلع شمالی و مظهر قنات در ضلع جنوبی باغ قرار دارد. در شمال شرقی این باغ بقایای یک عمارت تشریفاتی با تزئینات گچ بری و نقوش اسلیمی دیده می‌شود که قدمت بسیار بیشتری نسبت به کوشک مرکزی دارد. دور نمای کلی باغ - قلعه مود از بیرون از حصار بیشتر حالت قلعه بودن را القاء کرده که نشان از ناامنیهای مربوط به دوره ساخت در منطقه است.

تصویر ۲۰: نمای کلی از باغ - قلعه مود ماخذ: نگارندگان

تصویر ۲۴: کوشک باغ امیر آباد ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی

تصویر ۲۵: پلان باغ امیر آباد ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی

باغ معصومیه

”معصومیه روستایی است در ۳ کیلومتری غرب بیرجند که توسط امیر معصوم خان خزیمه احداث شده است و به همین جهت به آن معصومیه می گویند.“ (رضایی، ۱۳۸۱: ۷۲) باغ معصومیه نیز از گونه باغهای کوشکی است که در دوره پهلوی احداث شده است. حوض بزرگ جلوی عمارت و انعکاس تصویر عمارت در آب منظره‌هایی از باغ چهلستون اصفهان را یادآور می‌شود. علاوه بر باغ اصلی دو باغ فرعی دیگر نیز وجود داشته که یکی فاقد عمارت بوده و دیگری دارای عمارت ساده‌ای است.

کوشک هشت ضلعی در وسط باغ است با این تفاوت که تعداد مسیرهای عمود بر هم این باغ از دیگر باغهای بیرجند بیشتر بوده و تقسیمات چهارتایی کرتها در این باغ دیده می‌شود.

محور اصلی باغ دارای یک مسیر اصلی با یک ردیف سرو در طرفین و دو محور فرعی با عرض کمتر در مجاورت محور اصلی است. نمونه این تقسیم بندی محور اصلی را در باغ رحیم آباد و باغ _ قلعه مود به وضوح می‌توان دید. جهت محور اصلی در این باغ شرقی_ غربی است. کوشک باغ امیرآباد یک بنای دو طبقه است که طبقه فوقانی دارای یک شاه نشین با پلان چلیپایی است و طبقه زیرین دارای یک حوض خانه در مرکز بناست. نمای ایوان جنوبی دارای دو ستون ۴ ضلعی و تقسیمات سه تایی است. این نما منطبق بر نمای کوشک باغ_ قلعه مود می‌باشد که هم زمانی ساخت این دو کوشک در اوایل دوره پهلوی را نمایان می‌سازد.

آثار حصار و برجهای باقی مانده و وجود بافت قدیمی روستایی حالت ارگ بودن این باغ را بهتر نمایان می‌کند. امتداد درختان کاج به خارج از حصار باغ در راستای جنوبی می‌تواند مسیر قنات یا محل تأمین آب را که به کوههای باقران در جنوب ختم می‌شود را نشان دهد.

تصویر ۲۳: محور اصلی باغ امیر آباد ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی

دارای سطوح ارتفاعی مختلف است. محور اصلی منتهی به عمارت درختان چنار و سرو تنومندی است که قطر درختان حکایت از قدمت آنها دارد. عمارت بنا که قدمت چندانی ندارد بر روی صفه ای قرار گرفته که ۵ درخت سرو مرز این صفه است. نمونه این صفه را در باغ بهلگرد می‌توان دید. تعیین قدمت این باغ نیاز به کاوشهای دقیق‌تری دارد.

تصویر ۲۸: عمارت باغ طوغان ماخذ: نگارندگان

تصویر ۲۶: عنصر کاج در باغ معصومیه ماخذ: نگارندگان

تصویر ۲۷: کوشک باغ معصومیه ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی

بررسی تطبیقی شاخصه‌های طراحی باغهای بیرجند با دیگر باغهای ایرانی

تحلیل قیاسی شاخصه‌های طراحی باغهای بیرجند با سایر باغهای ایران بر پایه دو نگاه و ذهنیت قبلی صورت گرفته است. در یک نگاه کلی عموم باغهای ایران چه از دید ظاهر و چه از دید فضا و معنا مد نظر قرار گرفته و در یک نگاه جزئی باغهای حاشیه کویر نظیر ماهان، فین، گلشن طبس و... که منطقه اقلیمی آنها شبیه به مجموعه باغهای بیرجند است - مبنای مقایسه بوده‌اند. لذا در تحلیل انجام شده پاره‌ای از شاخصه‌ها با نگاه جزئی‌تر بررسی شده‌اند.

باغ طوغان

این باغ در شرق بیرجند در روستای نوفرست قرار دارد. گفته‌هایی که هنوز ثبت نشده و استنادات خاصی بر آن ذکر نشده این باغ را متعلق به دوره ایلخانی می‌داند. تنها ردپای تاریخی در این زمینه مربوط به زمانی است که "امیر طوغان" حاکم قُهستان بوده است. "وی را مردی زیرک و با کفایت دانسته‌اند. او حدود سال ۶۹۰ هنگام سلطنت ارغون خان این مقام را عهده دار بوده است."^{۲۳} (وفائی فرد، ۱۳۸۴:۸۱) این باغ به علت قرار گرفتن در شیب

آباد می‌توان مشاهده کرد. با توجه به کمبود آب در این منطقه، این شیوه قادر بوده است حضور آب به عنوان یک جزء تفکیک‌ناپذیر باغ ایرانی را محقق سازد.^{۲۷} در واقع می‌توان گفت این شیوه خلاقیتی در فراهم آوردن زمینه‌های حداکثر حضور آب در این سبک باغ ایرانی ایجاد کرده است. البته باید خاطر نشان ساخت که تأثیر زیبایی و ایجاد یک فضای دلنشین که در اثر فراوانی آب در باغهای ایل‌گلی تبریز و فرح آباد اصفهان و دیگر مناطق پرآب به وجود آمده است را نمی‌توان در شکل‌گیری این عنصر در باغهای بیرجند نادیده گرفت. نکته جالب توجه در استفاده از اینگونه شاه‌نشین کاربرد سه فرم متفاوت در سه باغ بیرجند است. تأثیر این عنصر در معماری بیرجند به گونه‌ای بوده است که در حیاط مدرسه شوکتیه که یک فضای آموزشی است نیز انعکاس پیدا می‌کند.

▪ حوض خانه

فضای دیگری که زمینه‌های حضور آب در پاره‌ای از باغهای بیرجند نظیر رحیم آباد، شوکت آباد و امیرآباد را فراهم می‌آورد، حوض خانه است که در عمده موارد دارای سقف گنبدی است. نمونه متکامل حوض خانه را در عمارت باغ دولت آباد یزد و باغ هشت بهشت اصفهان می‌توان مشاهده کرد. به گونه‌ای می‌توان گفت علاوه بر وجود حوض‌های کوچک در محور باغها، دو عنصر حوض خانه و شاه‌نشین میان استخر، نقش اصلی را در تأمین حضور آب در باغ ایفا می‌کنند. اگر چه کمبود آب را می‌توان یک عامل اساسی در این کاربرد دانست ولی تأثیر زیبایی و شکوه این فضاها در دیگر باغهای

اصیل‌ترین شاخصه‌های طراحی باغهای بیرجند را در موارد زیر می‌توان مورد بررسی قرار داد:

▪ درخت کاج عنصر هویت

بخش محور اصلی

عنصر همیشه ثابت در باغهای بیرجند درخت کاج است که فراتر از حد معمول در باغها استفاده شده است. درخت کاج درخت بومی منطقه نیست ولی به دلیل مقاومت زیاد در برابر شرایط سخت آب و هوایی به عنصر ثابت بیرجند تبدیل شده است. ۲۴ از زمان اولیه حضور کاج اطلاعات مستندی موجود نیست اما با توجه به قدمت کاجهای باغ شوکت آباد و باغ - قلعه مود می‌توان اواخر دوره زندیه را به عنوان اولین دوره حضور کاج در منطقه محتمل دانست. قدرت و صراحت این درخت در شکل‌دهی به محور اصلی و دیگر محورهای فرعی به گونه‌ای است که در عمده باغهای بیرجند این درخت یک عنصر هویت بخش است. این در حالی است که در شیراز به عنوان شهری که از باغهای زیادی برخوردار است نمی‌توان یک گونه درخت را به عنوان عنصر ثابت محور اصلی باغها تعریف کرد.^{۲۵} تثبیت تصور ذهنی از حضور کاج در بیرجند به گونه‌ای است که نقشهای مورد استفاده در بافتن قالبهای محلی نیز از کاج بهره برده اند.^{۲۶}

▪ شاه‌نشین میان استخر

فضایی منحصر به فرد در باغهای بیرجند به چشم می‌خورد که نمونه تکامل یافته آن را در باغ ایل‌گلی تبریز و باغ فرح آباد اصفهان می‌توان مشاهده کرد. این فضا را در باغ اکبریه، باغ بهلگرد و به صورت گسترده تر در باغ شوکت

اواخر قاجار و اوایل دوره پهلوی بیشتر دارای حالت کوشکی هستند.

▪ دلایل استقرار و نحوه شکل

گیری

همه باغهای تاریخی بیرجند در خارج از محدوده شهر قدیم بیرجند شکل گرفته اند. یک عامل اصلی کمبود قناتهای تأمین آب در شهر قدیم^{۳۹} و وجود قناتهای آب در روستاهای اطراف بوده است. نقش بیلاقی بودن پاره‌ای از روستاها نظیر نوفرست و بهلگرد که در دامنه کوه باقران قرار دارند نیز بی تأثیر نبوده است. لذا می‌توان همجواری با بافت روستا را یکی از ویژگیهای باغهای بیرجند دانست.

نکته دیگر در شکل‌گیری باغهای بیرجند جهت شمالی-جنوبی محور اصلی در عمده این باغهاست. یک عامل اصلی در این شیوه جهت‌گیری، جهت باد غالب منطقه است.

▪ باغ _ قلعه

از دیگر وجوه تمایز مجموعه باغهای بیرجند با دیگر باغهای ایران حالت قلعه‌ای بودن آنهاست. همه باغهای بیرجند دارای برج و بارو و دیوار قلعه مانند می‌باشند. شدت این امر در باغ-قلعه مود به گونه‌ای است که ۲۰ برج در چهار طرف این باغ وجود دارد. تاریخ منطقه که سرشار از کشمکش‌ها و نزاع‌های فراوان در دوره‌های مختلف بوده و همچنین کاربری ارگ حکومتی این باغها مهمترین دلیل قلعه‌ای بودن آنها می‌باشد.

▪ محور قوی ممتد

امتداد درختان کهنسال کاج و سرو در یک مسیر طولانی و ممتد از دیگر شاخصه‌های ویژه

ایران در دوره‌های قبل را نمی‌توان نادیده گرفت.

▪ عمارت و کوشک

تصویری که از بنای درون باغهای عمده مناطق ایران در ذهن است، یک بنای کوشکی در محل تقاطع محورهای اصلی است. باغهای اکبریه، رحیم آباد، شوکت آباد و بهلگرد گونه خاصی از شکل‌گیری عمارت در باغ را به سبکهای مختلف باغ ایرانی افزوده که منحصر به این منطقه است. شکل‌گیری یک عمارت مفصل و گسترده شرقی-غربی در لبه جنوبی باغهای شوکت آباد، اکبریه و بهلگرد و همچنین در لبه شمالی باغ رحیم آباد این موضوع را آشکار می‌کند که این عمارتها محل زندگی دائمی بوده‌اند و این موضوع بی ارتباط با ارگ حکومتی بودن این باغها نیست. در حقیقت این باغها به دو علت اصلی چنین عمارتهای گسترده‌ای دارند:

۱. ارگ حکومتی بودن باغها ۲. استفاده دائمی. باید این نکته را در نظر داشت که غالب کوشکهایی که در باغ ایرانی هستند دارای کاربرد فصلی، تفریحی و تفرج بوده‌اند و به همین دلیل بسیار مختصر و فشرده تر از نمونه‌های بیرجند هستند. جهت شرقی-غربی عمارتها نیز به دلیل استفاده حداکثر از باد غالب بیرجند^{۳۸} و مقابله با بادهای مخرب شرقی-غربی است.

با وجود ارائه این سبک عمارت نمونه عمارت‌های کوشکی را در باغهای امیر آباد، معصومیه، طوغان و صورت اخیر باغ-قلعه مود نیز می‌توان مشاهده کرد. بررسی تاریخی در باغهای بیرجند نشان می‌دهد که عمارت باغهای

▪ حیاط الحاقی

در عمده باغهای بیرجند نظیر رحیم آباد، اکبریه و شوکت آباد حیاط الحاقی متصل به مجموعه باغ دیده می‌شود که کاربری مشخصی برای آن نمی‌توان ذکر کرد و تعیین نقش دقیق این حیاطها در معماری باغهای بیرجند نیاز به پژوهش ویژه‌ای در این زمینه دارد.

▪ طرحی از چهار باغ

اگر یک مفهوم از چهارباغ را ۴ ردیف درخت موازی با یکدیگر با ۳ مسیر در میانه آنها دانسته و خیابان چهارباغ اصفهان عصر صفوی را یک نمونه بارز و ماندگار این مفهوم بدانیم، آنگاه شاهد حضور این ویژگی به طور برجسته در باغهای رحیم آباد، شوکت آباد، امیرآباد و باغ - قلعه مود هستیم. این ویژگی در باغهای بیرجند به صورت کاشت دو ردیف درخت کاج یا سرو در طرفین محور اصلی و کاشت درختان کوچکتری نظیر انار، زرشک و ... در حاشیه محورهای فرعی بروز پیدا می‌کند.

▪ شباهت به باغهای هرات،

سمرقند و بخارا

چگونگی ساختار فضایی و رنگ و نوای باغهای بیرجند تا حدودی شبیه به باغهای گورکانی و ایلخانی است. مقایسه پلان باغ اکبریه با پلان باغ بابر گوشه‌هایی از این شباهت را آشکار می‌کند. همچنین مقایسه نحوه قرارگیری شاه‌نشین میان استخر در باغهای بهلگرد و اکبریه با مینیاتوری از باغهای دوره گورکانی شباهتهایی را نشان می‌دهد. در این مینیاتور تخت‌گاه در وسط حیاطی قرار گرفته که در پشت آن عمارت و بعد از آن باغ دیده می‌شود.

باغهای بیرجند در مقایسه با دیگر باغهای ایران است. کشیدگی محور و تأکید بر بیکرانگی در باغهای بیرجند بسیار قویتر از دیگر نمونه‌های باغ ایرانی است. نمونه این شکل‌گیری محور طولانی از عمارت در طول باغ را در باغ شاهزاده ماهان می‌توان مشاهده کرد.

▪ عدم حضور محور آب

بر خلاف باغهای فین کاشان و شاهزاده ماهان که در حاشیه کویر بوده و آب روان در محور اصلی نقش عمده‌ای دارد، در هیچ یک از باغهای بیرجند جوی آب روان دیده نمی‌شود. اگر چه کمبود منابع آبی یک عامل عمده در این زمینه بوده اما شاید بتوان کاستن از جنبه تفنن، تفرج و رسمیت یافتن فضا که متناسب با کاربری حکومتی باغهاست را دلیل بر حذف آب دانست. حضور آب در باغهای بیرجند به حوضها، حوض خانه‌ها و شاه نشین میان استخر محدود می‌شود.

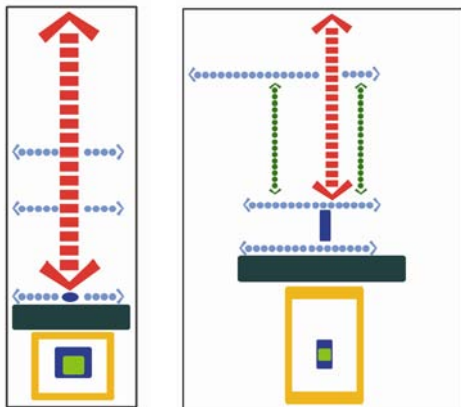
▪ استثنائاتی در شکل باغ

در پاره‌ای از باغهای بیرجند فرمهایی همچون تصویر زیر در نحوه کرت‌بندی باغ به چشم می‌خورد که از قاعده کلی تقسیمات پیروی نمی‌کند. هر چند علت شکل‌گیری این امر مشخص نیست ولی نمونه آن در باغهای اکبریه، بهلگرد و رحیم آباد دیده می‌شود.

این ترکیب را به وضوح در دو باغ اکبریّه و بهلگرد نیز می توان مشاهده کرد.

ساختار فضایی باغهای بیرجند

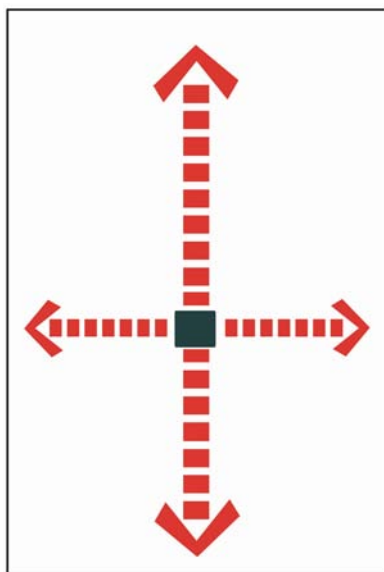

تصویر ۳۲: ساختار فضایی باغ اکبریّه ماخذ: نگارندگان،

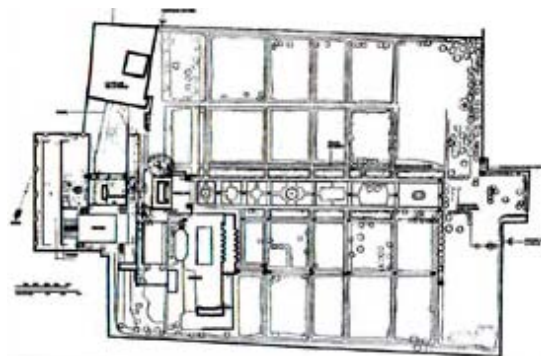
تصویر ۳۱: ساختار فضایی باغ بهلگرد ماخذ: نگارندگان

تصویر ۲۹: مینیاتور باغ دوره گورکانی ماخذ: منبع شماره ۱۷

تصویر ۳۳: ساختار فضایی باغ قلعه مود ماخذ: نگارندگان

تصویر ۳۰: پلان باغ بابر ماخذ: منبع شماره ۱۳

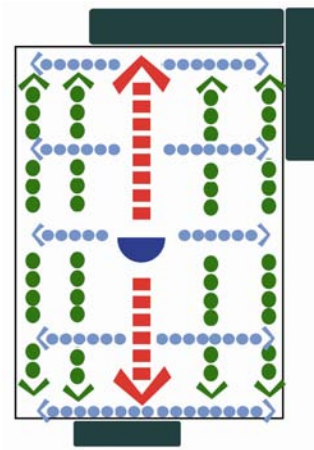
نتیجه

بررسی ویژگیها و شاخصه‌های باغهای بیرجند نشان می‌دهد که در این نقطه از ایران شکلی دیگر از باغ ایرانی با شیوه‌ای متفاوت ظهور پیدا می‌کند.

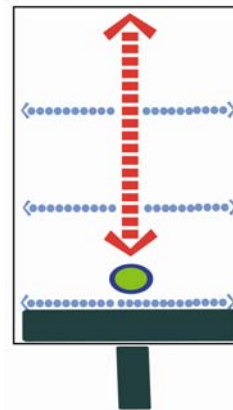
عدم حضور آب در محور اصلی، محور اصلی طولانی با بیکرانگی فضای دید، شکل‌گیری عمارت شرقی- غربی به صورت کشیده در لبه شمالی یا جنوبی باغ و تعریف یک محور عملکردی، استفاده صریح از درخت کاج، فرم باغ- قلعه ای و وجود عنصر شاه نشین یا تخت گاه در میان استخر شاخصه‌هایی است که شیوه خاص این نقطه از ایران در باغسازی را نشان می‌دهد.

غناي معماری باغهای بیرجند به گونه‌ای است که شاخصه‌های دیگر باغهای ایران را می‌توان به صورت یک مجموعه در باغهای بیرجند مشاهده کرد. عناصر حوض خانه و تخت گاه میان استخر که از خصوصیات بارز دیگر باغهای ایرانی بوده در باغهای بیرجند به صورت خلاقانه در ترکیب با اقلیم و معماری بومی این منطقه مورد استفاده قرار گرفته است.

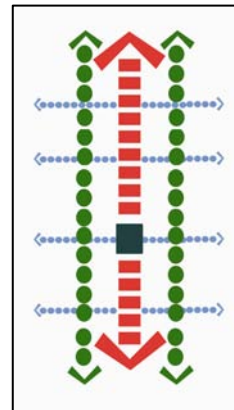
مجموعه باغهای بیرجند علاوه بر داشتن فرم کوشکی در باغهای امیرآباد، معصومیه و مود با ارائه شکل و مکانیابی جدید عمارت در باغهای اکبری، بهلگرد، شوکت آباد و رحیم آباد یک ویژگی منحصر به فرد را در این منطقه از ایران مطرح کرده که در ترکیب با خصوصیات ذکر شده شیوه‌ای جدید را در میان سبکهای باغ ایرانی ارائه می‌دهد.

تصویر ۳۴: ساختار فضایی باغ رحیم آباد ماخذ: نگارندگان

تصویر ۳۵: ساختار فضایی باغ شوکت آباد ماخذ: نگارندگان

تصویر ۳۶: ساختار فضایی باغ امیرآباد ماخذ: نگارندگان

نوع باغ	نوع صنوبر	جهت صنوبر اصلی	نوع صنوبر	نوع صنوبر	ترتیب	روشنی نام	روش بکار	روش بکار	نوع باغ	نوع صنوبر	جهت صنوبر اصلی	نوع صنوبر	نوع صنوبر	نوع باغ
باغ کهنه	بازینه - قاجاریه	شمالی - جنوبی	گسترده شرقی - غربی	گسترده شرقی - غربی	کاج	شکل گونی باریک به صورت کشیده در لبه شمالی یا جنوبی	کاج	کاج	بوم شترک شاهنشاهی دیگر	گسترده شرقی - غربی	شمالی - جنوبی	گسترده شرقی - غربی	گسترده شرقی - غربی	باغ های ایران
باغ شاد	قاجاریه	شمالی - جنوبی	گسترده شرقی - غربی	گسترده شرقی - غربی	سرد	شکل گونی درختی در بافت درختی گرازی صنوبر شریک شده و در داخل باغ استفاده های متعددی کرد	سرد	سرد	بوم شترک شاهنشاهی دیگر	گسترده شرقی - غربی	شمالی - جنوبی	گسترده شرقی - غربی	گسترده شرقی - غربی	باغ های ایران
باغ شاد	قاجاریه	شمالی - جنوبی	گسترده شرقی - غربی	گسترده شرقی - غربی	کاج	شکل گونی درختی در بافت درختی گرازی بوم شریک به چمن	کاج	کاج	بوم شترک شاهنشاهی دیگر	گسترده شرقی - غربی	شمالی - جنوبی	گسترده شرقی - غربی	گسترده شرقی - غربی	باغ های ایران
باغ شاد	قاجاریه	شمالی - جنوبی	گسترده شرقی - غربی	گسترده شرقی - غربی	کاج	شکل گونی درختی در بافت درختی گرازی بوم شریک به چمن	کاج	کاج	بوم شترک شاهنشاهی دیگر	گسترده شرقی - غربی	شمالی - جنوبی	گسترده شرقی - غربی	گسترده شرقی - غربی	باغ های ایران
باغ شاد	قاجاریه	شمالی - جنوبی	گسترده شرقی - غربی	گسترده شرقی - غربی	کاج	شکل گونی درختی در بافت درختی گرازی بوم شریک به چمن	کاج	کاج	بوم شترک شاهنشاهی دیگر	گسترده شرقی - غربی	شمالی - جنوبی	گسترده شرقی - غربی	گسترده شرقی - غربی	باغ های ایران
باغ شاد	قاجاریه	شمالی - جنوبی	گسترده شرقی - غربی	گسترده شرقی - غربی	کاج	شکل گونی درختی در بافت درختی گرازی بوم شریک به چمن	کاج	کاج	بوم شترک شاهنشاهی دیگر	گسترده شرقی - غربی	شمالی - جنوبی	گسترده شرقی - غربی	گسترده شرقی - غربی	باغ های ایران
باغ شاد	قاجاریه	شمالی - جنوبی	گسترده شرقی - غربی	گسترده شرقی - غربی	کاج	شکل گونی درختی در بافت درختی گرازی بوم شریک به چمن	کاج	کاج	بوم شترک شاهنشاهی دیگر	گسترده شرقی - غربی	شمالی - جنوبی	گسترده شرقی - غربی	گسترده شرقی - غربی	باغ های ایران
باغ شاد	قاجاریه	شمالی - جنوبی	گسترده شرقی - غربی	گسترده شرقی - غربی	کاج	شکل گونی درختی در بافت درختی گرازی بوم شریک به چمن	کاج	کاج	بوم شترک شاهنشاهی دیگر	گسترده شرقی - غربی	شمالی - جنوبی	گسترده شرقی - غربی	گسترده شرقی - غربی	باغ های ایران

جدول شماره ۱: مقایسه تطبیقی شاخصه‌های باغهای بیرجند و دیگر باغهای ایران ماخذ: نگارندگان

سپاسگزاری

بدین وسیله از اداره میراث فرهنگی بیرجند جهت استفاده از منابع اطلاعاتی تشکر و قدردانی به عمل می‌آید.

پی‌نوشت

۱. تا اوایل قرن حاضر شهرستان بیرجند به انضمام شهرستان قاین کنونی، ولایت باخزر و خواف و در مشرق ولایت فردوس و گلشن قرار داشته است و بعدها ولایت قاینات به صورت یکی از بخشهای بیرجند در آمده و به تدریج از آن جدا شده است. جهت اطلاعات بیشتر ر.ک. به احمدیان، ۱۳۷۴ ص ۲۰
۲. تعدادی از باغهای تاریخی بیرجند در روستاهای اطراف بیرجند قرار گرفته لذا جهت روشن شدن این مطلب از واژه "منطقه" استفاده شده است.
۳. قسمت جنوب خراسان بر عکس سیستان در شرق آن که در منطقه پست و کم ارتفاعی قرار گرفته، نسبتاً کوهستانی و مرتفع می‌باشد. برای اطلاعات بیشتر ر.ک. معجم البلدان یا قوت حموی ج ۴ ص ۴۱۶ و همچنین بهنیا، ۱۳۸۱ ص ۱۲۹
۴. اسفزار هم اکنون روستایی در نزدیکی بیرجند است.
۵. "سلم" یکی از فرزندان فریدون بوده است.
۶. "گیو" از پهلوانان شاهنامه و هم‌رمز رستم بوده است.
۷. این نگاره تصویر یک مرد با لباس پارتی در حال مبارزه با یک شیر را نشان می‌دهد. برای اطلاعات بیشتر ر.ک. به وفائی فرد، ۱۳۸۴ ص ۶۸
۸. "پل امیر" نویسنده کتاب خداوند الموت تعداد تقریبی اسماعیلیان قُهستان در زمان حسن صباح را ۶۰ هزار تن ذکر می‌کند. به نقل از احمدیان، ۱۳۷۴ ص ۷۱
۹. خاندان خزیمه به دنبال حرکت خازم بن خزیمه سردار منصور عباسی به قُهستان در قرن دوم جهت سرکوب قیام استادسیس در این منطقه ساکن شده‌اند. ر.ک. به وفائی فرد، ۱۳۸۴ ص ۷۲
۱۰. جهت اطلاعات بیشتر ر.ک. به وفائی فرد، ۱۳۸۲ صص ۲۴-۲۳۶ و همچنین بزرگ‌نیا- مجله معمار شماره ۲۲، ۱۳۸۲ ص ۷۳

۱۱. حشمت الملک در سال ۱۲۷۰ هجری شمسی درگذشته است.
۱۲. مستندات تاریخی مربوط به دوره قاجار و همچنین رونق ویژه بیرجند در دوره حشمت الملک و همچنین ویژگیهای معماری عمارات باغها انتساب باغها به دوره قاجاریه را کاملاً تأیید می‌کند.
۱۳. جهت اطلاعات بیشتر ر.ک. به گزارش ثبت آثار باستانی حوزه شهرستان بیرجند - سازمان میراث فرهنگی.
۱۴. قسمت شرقی مربوط به اواخر دوره زندیه، قسمت میانی به دوره قاجار و بخش غربی مربوط به دوره پهلوی اول است.
۱۵. به نمونه این نما در دو خانه فرهنگ و پردلی اشاره شده است.
۱۶. برای اطلاعات بیشتر ر.ک. به کتاب "باغ ایرانی بازتایی از بهشت"
۱۷. امیر اسماعیل خان فرزند امیر علم خان حشمت الملک است که پس از وی نایب الحکومه قاینات شد. پس از او حکومت قاینات به امیر محمد ابراهیم خان شوکت الملک رسید. جهت اطلاعات بیشتر ر.ک. به بهنیا، ۱۳۸۱ ص ۱۴۰
۱۸. پاره‌ای از منابع وجود این باغ را باعث شکل‌گیری روستا در اطراف آن دانسته و ساکنان آن را رعیت‌ها و خدمه عمارت می‌دانند. ر.ک. به گزارش ثبت آثار باستانی میراث فرهنگی بیرجند - باغ رحیم آباد.
۱۹. نمونه این صفه در جلوی عمارت، در باغ طوغان دیده می‌شود.
۲۰. صفه‌ای بودن قسمت‌های مختلف این باغ به دلیل شیب عمومی زمین از جنوب به شمال می‌باشد.
۲۱. در مجموع ویژگیهای باغ بهلگرد شباهتهای زیادی به باغ اکبریه دارد.
۲۲. امیر حسام الدوله (امیر معصوم خان خزیمه) برادرزاده محمد ابراهیم خان شوکت الملک است که در سال ۱۳۰۳ ه.ش. حکومت قائنات به وی واگذار شد. ر.ک. به بهنیا، ۱۳۸۱ ص ۱۴۱.
۲۳. برای اطلاعات بیشتر ر.ک. به منابع تاریخی، "تاریخ جهانگشای جوینی" جلد سوم، "بهارستان در تاریخ و

۴. احمدیان، محمدعلی (۱۳۷۴) جغرافیای تاریخی شهر بیرجند، موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی. چاپ اول
۵. بزرگ‌نیا، زهره (۱۳۸۲) معماری بیرجند، مجله معمار شماره ۲۲
۶. بهنیا، محمدرضا (۱۳۸۱) بیرجند نگین کویر، انتشارات دانشگاه تهران. چاپ دوم
۷. بهنیا، محمدرضا (۱۳۸۱) قالی و قالیبافی در بیرجند، نشریه نامه فرهنگ شماره ۳۵ ص ۱۴۸
۸. پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۰) آشنایی با معماری اسلامی ایران، بخش دهم: باغ، تهران. دانشگاه علم و صنعت
۹. توسلی، محمود (۱۳۶۹) اصول و روشهای طراحی شهری و فضای مسکونی در ایران، تهران. وزارت مسکن و شهرسازی. جلد دوم
۱۰. جوینی، عطالملک (۱۳۶۷) تاریخ جهانگشای جوینی، به اهتمام قزوینی، تهران. بامداد و ارغوان. چاپ سوم
۱۱. خوانساری، مهدی. مقتدر، محمدرضا. یاوری، مینوش، (۱۳۸۳) باغ ایرانی بازتابی از بهشت، ترجمه مهندسین مشاور آران، تهران. دبیرخانه همایش بین المللی باغ ایرانی
۱۲. رضائی، جمال (۱۳۸۱) بیرجند نامه، تهران. هیرمند.
۱۳. فقیه، نسرین، باغ بابر بنیانگذار امپراتوری مغولی هند در کابل، فصلنامه معماری و فرهنگ (برگرفته از سایت www.Persiangarden.ir)
۱۴. کاظمی، محمد ایوب (۱۳۷۵) سیمای بیرجند، نشر جهان آرا. چاپ اول
۱۵. منصور، سید امیر (۱۳۸۴) درآمدی بر زیبایی شناسی باغ ایرانی، نشریه باغ نظر، فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهشکده نظر - شماره ۳
۱۶. وفائی فرد، مهدی (۱۳۸۴) در جستجوی هویت شهری بیرجند، تهران. وزارت مسکن و شهرسازی. چاپ اول

17. <http://www.persianpaintings.Com/babur-miniatures/pages/babur20.htm>
 ۱۳۸۵/۳/۲۰ -

- تراجم رجال قائنات و قُهستان" و "تاریخ حبیب السیر" خواندمیر جلد اول و دوم.
۲۴. جهت اطلاعات بیشتر در زمینه درختان بومی بیرجند ر. ک. به احمدیان ۱۳۷۴
۲۵. هر چند درخت سرو یکی از شاخصه‌های شهر شیراز است ولی در محور باغهای شیراز نظیر ارم، دلگشا، عفیف آباد، جهان نما و نظر نوع درخت مورد استفاده یکی نیست. جهت اطلاعات بیشتر ر. ک. به باغ ایرانی، بازتابی از بهشت، صص ۱۴۸-۱۲۴
۲۶. برای اطلاعات بیشتر ر. ک. به بهنیا ۱۳۸۱
۲۷. برای اطلاعات بیشتر ر. ک. به منصور، درآمدی بر زیبایی شناسی باغ ایرانی - باغ نظر شماره ۳، ۱۳۸۴ ص ۶۰
۲۸. باد غالب بیرجند در جهت شمال شرقی - جنوب غربی است و بافت قدیم بیرجند نیز دارای رون راسته است. این باد هنگام وزش درجه حرارت را پایین می آورد. جهت اطلاعات بیشتر ر. ک. به بهنیا، ۱۳۸۱ ص ۶۵
۲۹. دو قنات اصلی شهر قدیم یعنی قنات قصبه و قنات عباس آباد دارای آب شور هستند و لوله کشی آب بیرجند در دوره‌های اخیر از آب قنات علی آباد که از قنات کوه باقران است تامین می شود. جهت اطلاعات بیشتر ر. ک. به رضایی، ۱۳۸۱ ص ۱۶۰ و آیتی، ۱۳۷۱ ص ۱۱

منابع:

۱. آریان پور، علیرضا (۱۳۶۵) پژوهشی در شناخت باغهای ایرانی و باغهای تاریخی شهر شیراز، تهران. ناشر فرهنگسرا
۲. آیتی، محمد حسین (۱۳۷۱) بهارستان در تاریخ و تراجم رجال قائنات و قُهستان، مشهد. دانشگاه فردوسی. چاپ دوم
۳. اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو اسناد و گزارشهای ثبت آثار تاریخی